

**DAS UNBEHAGEN IN DER KULTUR A LUI FREUD
ÎN OPERA LUI CIORAN:
ECOURI DISONANTE ȘI PROFUNDE**

GIOVANNI ROTIROTI¹

Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"

**FREUD'S DAS UNBEHAGEN IN DER KULTUR IN CIORAN'S WORK:
DISSONANT AND DEEP ECHOES**

Abstract

The present article explores the lasting impact of Sigmund Freud's *Das Unbehagen in der Kultur* on Emil Cioran's thought. As a young philosopher, Cioran took a particular interest in Freudian theories, although he later expressed a sort of hostility for psychoanalysis, considering it as a pseudo-scientific discipline and no more than a "sham of a religion". The paper argues that, despite this attitude, Cioran was very influenced by the reading

¹ **Giovanni Rotiroti** este profesor de Limba și literatură română la Departamentul de Studii Literare, Lingvistice și Comparative de la Universitatea L'Orientale din Napoli. Este autorul volumelor: *Il mito della Tracia, Dioniso, la poesia. Tra Nietzsche, Platone e Mallarmé. Saggi di estetica e di poetica sul neoclassicismo di Dan Botta* (2000); *Dan Botta. Între poiesis și aisthesis* (2001); *Il processo alla scrittura. Pratiche e teorie dell'ascolto intorno all'esperienza poetica della traduzione* (2002); *Il demone della lucidità. Il « caso Cioran » tra psicanalisi e filosofia* (2005); *La comunità senza destino. Ionesco, Eliade, Cioran all'ombra di Criterion* (2008); *Odontotyranos. Ionesco e il fantasma del Rinoceronte* (2009); *Il piacere di leggere Urmuz. Indagini psicanalitiche sui fantasmi letterari delle 'Pagine bizzarre'* (2010); *Il segreto interdetto. Eliade, Cioran e Ionesco sulla scena comunitaria dell'esilio* (2011); *Il mistero dell'incontro* (2012); *Dezorăjirea lui Cioran* (2016); *La passione del Reale. Emil Cioran, Gherasim Luca, Paul Celan e l'evento rivoluzionario dell'amore* (2016); *Chipul Meduzei* (2017); *Elogio della traduzione impossibile. Studi romeni di cultura letteraria, linguistica e comparata* (2017); e-mail: rotirotigr@inwind.it

of Freud's *Civilization and Its Discontents*. This study focuses on the Freudian notion of death drive (*Todestrieb*), aiming to identify its trace in Cioranian concepts of boredom, melancholy, agony, and the long-lasting agony of the premises of life.

Keywords: *Freud; psychoanalysis; Cioran; Todestrieb; agony; melancholy; death.*

„Nu cred să fi existat vreodată copilărie mai sălbatică (copil al naturii!) decât a mea. Asta explică multe lucruri, explică de fapt totul. Am simțit întotdeauna, în alt sens decât Freud, „*das Unbehagen in der Kultur*.” (CIORAN 2016: 300)

Cartea lui Gheorghe Brătescu, *Freud și psihanaliza în România* (1994) – un aprofundat studiu istoric al influenței exercitate de psihanaliză în România, înainte de a se fi abătut gerul dictaturii comuniste – conține un capitol intitulat „Ecouri în sociologie și în antropologie « profundă »: Mircea Eliade”, unde autorul semnalează, printre altele, „simpozionul” dedicat lui Freud de grupul Criterion. Ca mărturie a influenței exercitate de psihanaliza lui Freud asupra viitorului istoric al religiilor și asupra întregii „tinere generații” (Brătescu 1994: 172-178), redau cuvintele lui Eliade din *Memorii*:

„Acceptasem să vorbesc despre Freud, pentru că mi se părea că pot descifra în opera lui o ultimă fază de desacralizare a monoteismului și a profetismului Vechiului Testament. Certitudinea lui Freud că găsisse explicația unică și globală a vieții psihomentele și a creativității umane, că făurise cheia magică cu care putea decifra toate enigmaticele – de la vise și *actes manqués* la originea religiei, a moralei și a civilizației – certitudinea aceasta, spuneam, trădează feroarea monoteistă a geniului ebraic. După cum pasiunea cheltuită de Freud în promovarea, impunerea și apărarea psihanalizei contra oricărei „erezii” amintea de intoleranța și frenezia profeților Vechiului Testament. Într-un anumit fel, Freud credea că descoperirile lui sunt menite să transforme omenirea, s-o „salveze”. Psihanaliza satisfăcea setea de absolut a geniului iudaic, credința că există o singură cale regală a Spiritului și trăda repulsia specific ebraică față de pluralism, politeism și idolatrie” (Eliade 1991: 252).

Opera lui Freud era destul de cunoscută în România epocii. Eliade avea asupra psihanalizei o cu totul altă concepție decât Eugen Ionescu sau Cioran, de pildă. În primul rând, perspectiva lui era condiționată de

judicata critică a maestrului său, Nae Ionescu, în opinia căruia Freud era incapabil să pătrundă pe deplin înseamnăta discursului și trăirii lui *homo religiosus*. Într-un articol din 1926, „Religie și psihanaliză”, Ionescu vorbea despre viziunile, halucinațiile, ispitele la care sunt supuși sfinții, despre mecanismele de apărare psihologică, refulare, vis și manifestări nevrotice. În substanță, judecata lui se rezuma la faptul că noua știință a psihanalizei este incapabilă să explice viața personală a omului religios (Ionescu 1990: 36-41).

În *Memorii*, istoricul religiilor își amintește că la „simpozion” era prezent și Cioran, prilej cu care s-au cunoscut personal prin intermediul lui Noica. Iată mărturia lui Eliade:

„Nu știu cât de limpede și de articulat am spus lucrurile acestea atunci. Ca toți ceilalți, am fost răsplătit cu puternice, prelungite aplauze. Am aflat mai târziu că Emil Cioran fusese atât de impresionat, încât a venit să mă asculte a doua oară, când am repetat simpozionul” (Eliade 1991: 252).

Interesul deosebit al lui Emil Cioran pentru subiect și participarea sa la reluările succesive ale seratei sunt atestate de activitatea lui publicistică din 1932. În ea, tânărul gânditor transilvănean discută explicit despre psihanaliză într-un sens categoric antiumanist, din cauza apariției în cultura contemporană a lui *homo psicanaliticus*. În „Formele perimate”, articol apărut la 20 februarie 1932 în *Floarea de foc*, citim:

„Un neoumanism mai descoperă tipul umanistic în omul psihanalizei sau al filosofiei iraționaliste? Numai o iluzie poate să descopere așa ceva. Când a apărut umanismul în cultura modernă, el a îndeplinit o funcție importantă din punctul de vedere al evoluției concepției antropologice, și anume, acela de a plasa pe om singur în fața existenței, fără să-l mai raporteze la regiuni transcendente spre a câștiga în acest mod o inteligibilitate mai precisă. El rezultă din necesitatea de a promova o antropologie filosofică pură, în care omul să apară dezbrăcat și purificat de elementele mitului. Astăzi o actualizare a perspectivei umaniste este mai mult imposibilă, decât indezirabilă. Formulele astăzi perimate și-au avut rostul lor în anumite momente ale istoriei. Procesul de actualizare care-l intenționează unii este lipsit de o justificare mai adâncă. El dovedește cel mult incapacitatea unora de a înțelege specificitatea unui moment istoric, de a prinde sensul vremii noastre, precum și imposibilitatea organică de adaptare la frământările și contradicțiile dureroase ale omului de astăzi” (Cioran 2012 [1932a]: 191-192).

La numai douăzeci și unu de ani, Emil Cioran își punea deja întrebări în legătură cu impactul psihanalizei asupra culturii naționale românești în perioada interbelică și, citind *Das Unbehagen in der Kultur*, percepușe în Freud paradoxul unei civilizații care, în loc să le garanteze oamenilor siguranță și ocrotire, îi pusese în condiția de a se autodistrage. Cartea lui Freud este tragică, născută în circumstanțe istorice și personale excepționale, după niște conflicte sfâșietoare în mișcarea psihanalitică, în umbra ascensiunii lui Hitler la putere și a dramaticei prăbușiri a Republicii de la Weimar, în contextul unei crize economice internaționale și al unor dinamici colective îngrijorătoare. *Angoasă în civilizație* constituie unul din cele mai complexe și mai controversate texte scrise în secolul al XX-lea. Examinează îndeaproape instituțiile culturale umane prin prisma descifrării analitice, iar Freud arată că echilibrul precar al relațiilor dintre individ și civilizație este periclitat în permanență de conflictul inconștient intern al individului, de sentimentul de vinovăție produs de acest conflict și de agresivitatea distructivă care-l însoțește (Freud 1989).

În eseu „Sensul culturii contemporane”, publicat în revista *Azi*, tot în 1932, Cioran afirmă, pornind de la lectura pe care o face volumului *Das Unbehagen in der Kultur*, că psihanaliza nu este decât „expresia și rezultatul unei plictiseli nelămurite pentru fenomenul culturii”, deoarece a distrus în mare măsură credința în cultură și progres, nimicind entuziasmul pentru ceea ce epocile clasice numeau caracterul ideal al culturii. În acest sens, *homo psicanaliticus* nu putea apărea decât într-o epocă decadentă, motiv pentru care, potrivit lui Cioran, nu are rost să privim aceste aspecte cu un sentiment de regret după trecut. Este important să constatăm, în schimb, resemnarea și scepticismul pronunțat al propriei vremi, fiindcă astfel vom înțelege mai bine specificitatea momentului istoric în care trăim și vom identifica mai clar raportul structural pe care l-a stabilit psihanaliza cu civilizația modernă (Cioran 2012 [1932b]: 224-225).

Într-un articol din 1933, apărut în *Calendarul* și intitulat „Între spiritual și politic”, găsim o altă aluzie la influența psihanalizei asupra civilizației:

„Eu văd spiritualul cu perspectiva unei metafizici imanente și după care acesta este un produs al dezintegrării vitalului, al unui dezechilibru în viață. Ca atare,

accept spiritualul, întrucât acesta prezintă un element de incertitudine și tragedie. Nu spiritualism, ci o concepție vitalistă și aproximativ freudiană a spiritului ne conduce în aceste aprecieri” (Cioran 2012 [1933]: 331).

Încă din articolele din tinerețe, filozoful transilvănean dovedește un interes constant pentru teoria lui Freud, chiar dacă în opera ulterioară, scrisă în limba franceză, va manifesta, în mod straniu, un soi de ostilitate, o ambivalență tainică față de Freud și psihanaliză – mai cu seamă în *Caiete*, publicate postum. Iată câteva exemple:

„De câte ori am vorbit despre feluritele mele tulburări cu cineva mai mult sau mai puțin expert în psihanaliză, explicația pe care am primit-o mi s-a părut întotdeauna insuficientă, chiar nulă. Nu „ține”, pur și simplu. De altfel nu cred decât în explicațiile biologice sau teologice ale fenomenelor psihice. Biochimia pe de o parte – Dumnezeu și Diavolul pe de alta.” (Cioran 2016: 126);

„Păcat că nu cred în psihanaliză, căci tare aș avea nevoie să descâlcească cineva, într-un fel sau altul, cazul meu; care de altfel ține mai mult de spovedanie decât de această tehnică dubioasă.” (Cioran 2016: 384);

„Scriitorii care n-au nimic de spus își povestesc visele. E una din cele mai jalnice forme de lene sau vid. (Fenomenul ține și de psihanaliză, a cărei influență în literatură e pe cât de profundă, pe atât de nefastă.)” (Cioran 2016: 385);

„Vis idiot. Aveam întâlnire cu cele două fete ale lui Bergson. După complicații inimaginabile, reușim să prindem trenul de Ocna-Sibiu – chiar așa (!); linia era în reparație, trenul abia înainta; fetele nu știau românește. E cu neputință ca creierul să nu aibă ceva mai bun de făcut decât să născocască asemenea tâmpenii? Ce secrete se ascund aici? – Ce-i lipsește psihanalizei e simțul ridicolului. O disciplină, seducătoare în teorie, grotescă în practică. Este de necrezut că atâtea minți luminate au luat-o în serios.” (Cioran 2016: 436);

„Când într-o carte ni se explică din punct de vedere psihanalitic un autor (sau orice altceva), renunț s-o citesc. Această ușurință de a emite ipoteze arbitrare despre secretele celorlalți mă exasperează. De altfel, cel mai adesea nu-i vorba de secrete, ci de deficiențe destul de banale pe care această metodă le complică la maxim. Cu toate astea, în judecățile pe care le emit, și mai ales în discuții, suntem cu toții psihanalisti. Putem respinge doctrina în bloc iar în secret să fim pătrunși de ea: e ceea ce ni se întâmplă tuturor. Nu știu pe nimeni care să fi scăpat, care să nu fi fost contaminat. În acest sens, pe drept se spune că epoca noastră e dominată de Freud. *Reflexele* noastre sunt freudiene și marxiste. Iar asta e mai important decât ceea ce gândim în mod conștient.” (Cioran 2016: 515);

„'O tulburare de memorie pe Acropole' de Freud. Este de necrezut măsura în care tot ce a conceput omul acesta ține de divagație. De divagația abilă. O ușurință în formularea de ipoteze împinsă până la delir. Se lansează în orice explicație; cu cât e mai neverosimilă, cu atât seducția e mai puternică. Arbitrariu și aventură deghizate în știință. Voga psihanalizei o evocă pe cea a mesmerismului, a fiziognomiei (Lavater), a magnetismului animal etc. Avem nevoie să explicăm totul dintr-un punct de vedere extrem de mărginit, să ridicăm la rang de principiu universal o găselniță sau o marotă. Mania filozofică este funestă Adevărului.” (Cioran 2016: 572);

„Faimoasa „agresivitate” pe care Freud a prezentat-o ca pe o mare descoperire este una din componentele esențiale ale Păcatului originar. Psihanaliza este în mare măsură tributară teologiei. Și la una, și la cealaltă, aceeași viziune necruțătoare asupra omului.” (Cioran 2016: 699).

Aici Cioran se referă la tema agresivității, tratată de Freud în *Das Unbehagen in der Kultur*, unde subiectul trăiește identificarea speculară cu Celălalt ca pe o „rană narcisistă”, capabilă să dezlănțuie agresivitatea. Diferențele de putere și prestigiu, pe care agresivitatea le exploatează în propriul avantaj, au drept consecință imediată invidia, devalorizarea și disprețuirea Celuilalt, dar, în același timp, admirația excesivă și supraevaluarea exagerată. Toate, teme de matrice teologică, corelate, în ochii lui Cioran, cu „Păcatul originar”.

În *Caiete* găsim și alte comentarii pe marginea influenței negative pe care psihanaliza – considerată de filozof o „pornografie cvasiștiințifică” – o exercită, pare-se, asupra tinerilor francezi:

„Elevii de treisprezece-paisprezece ani îl citesc pe Freud. Pornografia cvasiștiințifică în care s-a distins îmi face greață. Dar ea îi pasionează pe tineri, pe cei care taie frunză la câini, pe falșii medici, pe dezechilibrații de tot soiul, precum și pe cei ce vor să explice o mulțime de fenomene care, de fapt, n-au nici o explicație. Nu-i mai puțin adevărat că suntem cu toții psihanalisti – pentru că genul de explicație pe care-l propune această pretinsă știință este ispititor, aparent complex și profund, iar în fond superficial și absolut arbitrar. Recursul la ea a devenit aproape o nevoie. Explicațiile teologice erau mult mai interesante, dar nu mai sunt la modă. Când psihanaliza va fi lichidată, vom fi făcut un pas spre libertatea intelectuală. Eliberați-ne de psihanaliză, iar noi ne vom elibera de bolile cu care ea ne împuie capul” (Cioran 2016: 760-761).

Cât despre „societatea permisivă” – expresie prin care filozoful definea societatea materialistă din Franța la cumpăna dintre deceniile '60 și '70, adică o societate care confundă libertatea cu licența de a face orice alegere sau proclamație și care, în final, se întoarce contra societății înseși, pentru că fondul interior al libertății este autodistructiv –, Cioran scrie la 8 aprilie 1972:

„Societate „permisivă” – adică societate *fără interdicții*. Dar o societate fără interdicții se dezagregă pe termen lung. Căci *societate și interdicție* sunt termeni corelativi. Iată de ce o societate se împacă mai bine cu teroarea decât cu anarhia. Lipsa de libertate e compatibilă cu o anumită prosperitate; libertatea totală însă e sterilă și autodistructivă. Asta e tragedia. La fel se petrec lucrurile cu refularea pentru viața individuală. Ea are neajunsuri: dar neajunsurile sunt mult mai mari când nu există refulare, când nimic nu mai este ascuns, îngropat, *interiorizat*. Vrând să-i elibereze pe oameni, psihanaliza n-a făcut decât să-i înlănțuie – de suprafața, de aparențele lor. I-a golit de secrete, i-a deposedat de conținut, de substanță. Refularea are partea ei bună. Iar psihozele consecutive suprimării sale sunt mult mai grave decât cele rezultate din refularea însăși.” (Cioran 2016: 1020-1021).

La Paris, Cioran nu se mărginește să-l recitească pe Freud, ci se concentrează și asupra lucrărilor Marthei Robert, critic literar și traducătoare, cunoscută în Franța pentru interpretările literare psihanalitice. Din *Caiete*, deducem că Cioran a citit fără îndoială două cărți ale autoarei: *Sur le papier* (1967) și *Seul comme Franz Kafka* (1969), probabil și *D'Œdipe à Moïse: Freud et la conscience juive* (1974). Iată ce scrie filozoful:

„Marthe Robert despre Freud: „eroica trivialitate a lecției sale”. Pe cât mă interesează Freud ca om și ca scriitor, pe atât îi detest doctrina, ale cărei exagerări monstruoase mă scârbesc. Freud avea mult spirit și foarte puțin umor. Vreau să spun că nu avea suficientă distanță față de opera sa. E un profet, un șef de sectă, un reformator „religios”. Și-a confundat mereu misiunea cu adevărul, în dauna celui din urmă. Nu se poate imagina un spirit mai puțin obiectiv, printre oamenii de știință, desigur. Avea în el ceva de fanatic, de om al vechiului Legământ” (Cioran 2016: 762).

Tot pornind de la Marthe Robert, ajunge Cioran și la următoarea reflecție în legătură cu Freud și problema antisemitismului care împânzea Viena:

„Marthe Robert scrie că Freud a găsit adevărul, „un adevăr universal, cel mai simplu și mai bogat în consecințe din câte a ascuns istoria spiritului”. Această afirmație monstruos de exagerată, aproape delirantă, încheie studiul « Freud la Viena » care figurează în cartea ei *Sur le Papier*. Este ultima frază a cărții. Deci autoarea a considerat-o foarte importantă. Nu e o afirmație făcută în trecut. Dar să lăsăm această prostie ridicolă. Să atacăm *adevărata* problemă. Freud ura Viena din cauza antisemitismului care domnea acolo. Marthe Robert descrie destul de exact fenomenul. Dar uită să vorbească despre condiția celorlalte minorități. Din punctul de vedere al unui sârb sau al unui român, evreii aveau o situație privilegiată sub dubla monarhie. Toate aceste popoare tratate ca niște sclavi meritau ca și condiția lor să fie evocată puțin. Nici un cuvânt. Nu am chef să continui, căci dacă antisemitismul mă dezgustă, văicărelile *de cealaltă parte* nu-mi fac o mai bună impresie.” (Cioran 2016: 763-764).

Cu această ultimă considerație privind condițiile „celorlalte minorități” etnice, în afară de evrei, Cioran pare să reia cele scrise cu ani în urmă în *Schimbarea la față a României*:

„Toate obiecțiile ce trebuie să le aducem evreilor, din punctul de vedere al existenței noastre naționale, trebuie să aibă ca prototip atitudinea sașilor față de noi. Unei minorități nu-i putem cere să ne iubească; nici să ne întâlnească pe vreun punct cu ea, dar, mergând alături, să ne ținem măcar la aceeași distanță. Un stat ca al nostru, apăsător în plus de blestemul minorităților, de această mare fatalitate inorganică și care transformă pe orice țară fără instinct politic, cu timpul, într-o Elveție, nu poate realiza o politică de echilibru decât mergând paralel cu toate minoritățile cari acceptă condiția aceasta, a menținerii la o egală distanță de linia evoluției noastre. Au mers evreii paralel nouă? Ungurii ne urăsc de la depărtare, evreii, în mijlocul, în centrul nostru.” (Cioran 1936: 143).

Cioran își exprimase deja poziția în legătură cu „problema evreiască” tot în *Schimbarea*:

„Problema iudaismului este tot atât de complicată ca aceea a existenței lui Dumnezeu. A vorbi de vampirismul și de agresivitatea lor, este a evidenția o latură caracteristică, fără a diminua însă, întru nimic, misterul firii iudaice. Rasa aceasta, ce-și alimentează focul lăuntric din ură, a dat exemple unice, inadmisibile de iubire. Cine cunoaște mistică hasidică și viața unora din rabinii aparținători ei, nu se poate să nu se cutremure în fața unor exemple de iubire, cari sfidează legile vieții inumane în raritatea lor și cari lasă foarte adesea creștinismul în urmă. Numai la un popor condamnat pot apărea astfel de cazuri, cari nu pot avea decât semnificația unor mari răscumpărări. Sfințenia la evrei are un caracter pur național; ea trebuie să salveze, prin compensație, un popor de la piere. Privită în

perspectiva istoriei universale, problema evreiască este absolut irezolvabilă. Ea rămâne blestemul istoriei și un semn de întrebare, mărit de creșterea timpului. Nu există decât soluții naționale problemei evreiești, cari, rezolvând-o într-un loc, n-o fac mai puțin complicată pentru restul lumii.” (Cioran 1936: 129-130).

Mai târziu în *Caiete*, Cioran revine asupra antisemitismului și a „pasiunii excesului” pe care consideră că Freud o avea în comun cu evreii:

„Motivul profund al antisemitismului: evreii fac să vorbească prea mult despre ei, sunt prea prezenți, nu te lasă să-i uiți, nici măcar din motive tactice, din șiretenie. Îmi amintesc cuvântul pe care l-a folosit, în ce-i privește, doctorul Druard, tipul de francez moderat, „demodat”: *nu ai loc de ei*. Orgoliul lor nemăsurat, ce le răscumpără talentele. Au în comun cu nemții tocmai *lipsa de măsură*. Nu știu niciodată să se oprească la timp și merg în toate până la capăt cu o *pasiune a excesului* unică în istorie. (Mă gândesc aici mai cu seamă la Freud, care s-a comportat, atât în scrierile, cât și în gesturile sale, ca un întemeietor de sectă. Psihanaliza nu este o metodă, ci un simulacru de religie. Așa că nu degeaba îl înlocuiește psihanalistul pe confesor.)” (Cioran 2016: 924).

Cu câteva pagini înainte, Cioran îl etichetase deja pe Freud drept fondator de sectă, iar psihanaliza, drept o nouă scolastică dogmatică pentru tinerii intelectuali francezi:

„Cu cât citești mai multe despre Freud, cu atât te convingi că ai de-a face cu un fondator de sectă, cu un profet intolerant deghizat în om de știință.” (Cioran 2016: 793).

„Freud e Sfântul Toma d’Aquino al tinerei generații. O nouă dogmatică.” (Cioran 2016: 865).

Tot în *Caiete* citim și următoarele însemnări critice despre Freud, concentrate toate în februarie 1971:

„De câte ori citesc un text de-al lui Freud, scrisorile sale îndeosebi, sunt izbit de capacitatea lui de a crede. El se declară necredincios. Dar tonul cu care vorbește despre descoperirile sale, despre metoda, despre școala sa e tonul unui întemeietor de sectă. În secolul al XVIII-lea, în Galiția, ar fi fost rabin hasidic. Dacă a reușit vreodată să vindece, nu datorită *analizei* lui a reușit, ci datorită *lui*, prezenței sale, puternicei sale personalități. Cu cât îl citesc mai mult, cu atâta cred mai mult în el, în timp ce îndoielile mele privind temeiurile exagerărilor lui devin tot mai serioase. Spirit subtil și totodată mărginit, avea toate avantajele și toate tarele unui mântuitor, deghizat în om de știință. De altfel, marele său șiretlic e că

a prezentat drept *știință* ceea ce nu era decât o teorie, un corp de ipoteze și ficțiuni.” (Cioran 2016: 1001);

„Freud citează cazul unui psihanalist danez care suferea de migrene rebele și care urmase, fără rezultat, un tratament la alt psihanalist. Câteva luni petrecute în preajma lui Freud i-au adus vindecarea. – E de crezut. Era un discipol, și contactul zilnic cu Maestrul nu putea avea decât rezultate benefice. Ce cură poate fi mai bună decât să vezi că acela pe care-l socotești cel mai mare geniu al tuturor timpurilor se interesează de dificultățile, de conflictele, de mizeriile tale! Nici o boală n-ar rezista unei euforii atât de teribile. Un taumaturg extrem de abil și totuși prizonier al propriului său joc și al propriilor sale iluzii. Să faci miracole *în stilul epocii sale* – iată un lucru ce nu-i este dat oricui.” (Cioran 2016: 1001-1002);

„Ceea ce izbește la Freud este refuzul metafizicii, al oricărei metafizici. Într-o scrisoare către un german care scrisese o teză despre vise, spune că n-are încredere în înclinația nemților pentru metafizică: ea nu e, spune el, decât o *supraviețuire* de vechi credințe, o *survival* și o *nuisance* (aceste cuvinte englezești sunt citate de Freud).” (Cioran 2016: 1002);

„Am terminat de citit o scrisoare a lui Freud către Thomas Mann despre Napoleon. Rar am citit ceva mai arbitrar, mai evident fals, mai fantezist. E pur și simplu stupefiant. Să-l explici pe Napoleon prin invidia pe care a nutrit-o față de fratele său *Joseph*, invidie convertită apoi în tandrețe, pe urmă prin transferul acestei tandreți asupra *Iosefinei*, și apoi să atribui repudierii acesteia cauza implicită a declinului său... toate acestea sunt de o gratuitate delirantă. Era să uit paragraful despre atașamentul pentru mama sa, rămasă văduvă de timpuriu... Tot tacâmul. E de-a dreptul uluitor. Psihanaliza este o întreprindere nebunească: de aceea a reușit, și tot de aceea se va prăbuși. Ce e mai interesant în această aventură e Freud, personajul, eroul, nu savantul.” (Cioran 2016: 1003);

„Tot făurind ipoteze și întemeind pe baza lor o terapeutică, sfârșești prin a obține rezultate, adică iluzii de însănătoșire – căci la asta se reduce psihanaliza.” (Cioran 2016: 1004).

După cum s-a văzut, în Franța, Cioran critică aspru metoda freudiană a interpretării simbolice și pe Freud însuși. Filozoful vede interpretarea psihanalitică ca pe o voință de cunoaștere delirantă și totalizantă, înzestrată cu forța unei religii travestite în teorie științifică. El contestă faptul că interpretarea simbolică – și de altfel orice tip de dispozitiv produs de religie – ar avea un efect consolator și s-ar înscrie fantasmatic în încercarea pur omenească de a explica, de a liniști, de a conferi un sens absolut celor mai inconciliabile și tragice aspecte ale existenței.

Însemnările despre psihanaliză din *Caiete* – care, să ne amintim, nu erau menite publicării – trebuie citite critic, cu aceeași atitudine cu care medita Wittgenstein la învățătura lui Freud. Filozoful *Tractatusului* îi reproșează, spre exemplu, lui Freud că a făcut filozofie de slabă calitate sub aparența științei, adică a ridicat la rangul de virtuți științifice cele mai tipice vicii ale poziției filozofice tradiționale. Din acest punct de vedere, notițele lui Wittgenstein și sentințele lui Cioran nu trebuie interpretate ca o a nu știu câta critică științistă la adresa psihanalizei, ci trebuie plasate, verosimil, în acea atracție și repulsie pe care le-a exercitat psihanaliza mai cu seamă în cercurile filozofice. Critica formulată de Cioran constă în atacarea funcției ideale și salvatoare a psihanalizei, adică a metodei hermeneutice și simbolice a lui Freud, luată în sensul de regresie spre arhaicul care își are propriul fundament într-un soi de arheologie a subiectului.

„Trebuie să-i reproșăm psihanalizei faptul că pentru ea totul este semnificativ, totul are sens; or, activitățile noastre, începând cu visele, comportă o considerabilă parte de zgură. Ei bine, pentru psihanalisti nu există zgură, există numai simboluri.” (Cioran 2016: 885)

Cioran reproșează psihanalizei – mai exact, hermeneuticii psihanalitice, pe care o socotește de origine teologică – problema fundamentului său, care face din rațiunea științifică propria exactitate, propria demonstrație, pornind de la un reduționism simbolic de tip universalist. În asta constă puterea, funestă pentru Cioran, a conceptului de vindecare și explicație oferit de metoda lui Freud:

„Nu au succes decât teoriile care, în aparență, explică totul (ca psihanaliza), dar care în realitate nu explică nimic. Se poate spune același lucru despre mai toate teoriile politice: o ideologie nu capătă influență decât în măsura în care se raportează la toate sferile vieții și se bagă unde nu-i fierbe oala. Devine astfel o explicație universală, un viol universal mai degrabă.” (Cioran 2016: 954).

Din punct de vedere ideologic, o teorie care explică totul – adică montarea unei întregi serii de tehnici și dispozitive interpretative ce vizează obiectivizarea vieții pe urmele fantasmei salvatoare a vindecării – sfârșește neutralizând puterea subversivă a inconștientului. Pe de altă

parte, Cioran știa prea bine de la Freud că, în realitate, inconștientul e inepuizabil și că în adâncul omului activează tăcut „pulsivitatea de moarte” (*Todestrieb*). Dacă dorim să înțelegem cu adevărat cât de îndatorat i-a rămas Cioran în tinerețe lui Freud, e necesar să luăm în calcul ponderea, nu numai speculativă, a „pulsivității de moarte”.

De fapt, încă de la primele texte publicate în 1931 în România, gândirea tânărului Cioran consună cu psihanaliza lui Freud, întrucât nu se dorește o concepție asupra lumii și nici nu se vrea reductibilă la religie. Dimpotrivă, impune o interogare critică în legătură cu măsura în care poate deveni simptom dominant, ca mărturie a angoasei în fața finitudinii omenești, mai bine zis a inconștientului *tout court*. Religia se înfățișează ca încercare de exorcizare a problemei morții, ca nevoie de mântuire, ca răspuns la delirul nemuririi ce trimite la nevoia originară de fundament, adică la absența lui, la abisalitatea enigmatică a ființei. Gânditorul transilvănean se așază de partea subiectului tragic, scindat, evidențiind negativul ca unul din elementele contradicției.

Din această perspectivă, în România, înaintea orientării politice adoptate în Germania nazistă, tânărul Cioran se angaja într-o confruntare decisivă cu cel mai neliniștitor fapt omenesc, anume experiența morții lui Dumnezeu în opera lui Nietzsche, cu alte cuvinte, prăbușirea oricărei certitudini a fundamentului, a oricărei garanții, a oricărei făgăduințe de mântuire, minând orice gen de liniștire și justificare.

Pentru Cioran, acceptarea morții lui Dumnezeu însemna și înfruntarea cu neliniștitoarea problematică a angoasei provocate de finitudine, cu izbitura de finitudine în care suntem împotmoliți. Și, potrivit lui Cioran, filozofia a repudiat tocmai experiența morții în viață, adică acea experiență a imposibilului legat de moarte, un imposibil care îngrozește, un imposibil pe care „sufletul frumos” l-a ocolit, l-a renegat, l-a refușat, pentru că experiența imposibilului e experiența unei violențe totale, a unei tragedii de netrăit care scapă tuturor explicațiilor.

Din acest punct de vedere, după lectura lui Freud, în gândirea lui Cioran problema morții imanente în viață va deveni o întrebare de neocolit, întrucât angoasa izvorâtă din străfundul ființei guvernează existența alături de imanenta neantizare a ființei înseși. Întrebarea crucială pusă de Cioran e următoarea: „dar moartea ca fenomen nu este cuprinsă în premisele vieții?” (Cioran 2012: 172). Această întrebare, conturată prima

oară în „Erwin Reisner și concepția religioasă a istoriei”, text din 1931, va primi o articulare mai radicală într-un articol de proporții cu titlul „Însemnări despre moarte”, publicat în 1933 în prestigioasa revistă *Gândirea*. Cioran îi va explora, însă, toate consecințele în capitolul „Asupra morții” din *Pe culmile disperării*, unde a reluat articolul aproape integral. Iată un fragment semnificativ din „Însemnări despre moarte”:

„Se poate vorbi despre moarte fără experiența agoniei? Moartea nu poate fi înțeleasă decât dacă viața este simțită ca o îndelungată agonie, în care moartea se îmbină cu viața. Moartea nu este ceva în afară, ontologic diferită de viață, deoarece moarte ca realitate autonomă de viață nu există. A intra în moarte nu însemnează, cum crede mentalitatea curentă și, în genere, creștinismul, a-ți da ultima suflare și a păși într-o regiune de altă structură și pozitivitate decât a vieții, ci a descoperi în progresiunea vieții un drum înspre moarte și a găsi în pulsațiile vitalului o adâncire imanentă în ea.

În creștinism și în metafizicile cari recunosc nemurirea, intrarea în moarte este un triumf, este un acces al altor regiuni metafizic diferite de viață. Prin moarte, care devine o regiune aparte a firii, omul se eliberează, iar agonია, în loc să deschidă perspective înspre viață, în care ea se realizează, descoperă sfere complet transcendente ei.

În deosebire de aceste viziuni, sensul adevărat al agoniei îmi pare a fi revelația imanenței morții în viață.” (Cioran 1933: 142-143).

La fel ca Freud, Cioran consideră că moartea este legată consubstanțial de viață, aproape ca și cum finalitatea vieții ar fi moartea. În consecință, dat fiind că moartea amenință în permanență viața, potrivit lui Cioran autoreproducerea și evoluția viului își vor găsi rațiunea de a fi în agonie. De fapt, în *Das Unbehagen in der Kultur* Cioran descoperă pulsivitatea de moarte (*Todestrieb*), adică descoperă că „moartea ca fenomen cuprinsă în premisele vieții” face paradoxal astfel încât viața refuză în mod enigmatic viața însăși. Conform lui Freud, ființa umană vine pe lume într-o poziție defensivă, se străduiește să-și ocrotească existența fragilă de relele dinăuntru și dinafară. Viața pare angajată să se apere de sine însăși, printr-o mișcare auto-imunizantă care, în măsura în care se apără pe sine, tinde să se preschimbe în contrariul ei. Radicalizarea pulsivității de autoconservare coincide la Freud cu pulsivitatea de moarte, a cărei mișcare pare regresivă, cu scopul de a readuce neliniștea vieții la starea originală de repaus. Parcă viața, în loc să se deschidă, ar tinde să se închidă și să aleagă moartea în locul vieții.

Chiar dacă nu îl citează direct nicăieri în opera românească – deși o face în *Caiete*, după cum am văzut –, tocmai de la Freud preia Cioran enigmatică „pulsione de moarte”, tradusă în termenii cioranieni ai epocii cu expresia „revelația imanenței morții în viață”:

„Faptul că senzația morții nu apare decât acolo unde vitalul a suferit un dezechilibru sau o oprire a spontaneității lui iraționale, când viața e zguduită în adâncimi și când ritmul vitalului activează dintr-o tensiune totală, iar nu dintr-o expansiune superficială și efemeră, dovedește, până la o certitudine interioară, imanența morții în viață. Viziunea în adâncurile acesteia ne arată cât de iluzorie este credința într-o puritate vitală și cât de fundată este convingerea despre un substrat metafizic al demoniei vieții.” (Cioran 1933: 143).

Cioran descoperă că „substratul metafizic al demoniei vieții” nu e altceva decât „pulsione de moarte”. Întocmai ca Freud, pe lângă distincția între viață și moarte, Cioran pare să izoleze un al treilea element – „un element de neant în ființare” (Cioran 1933: 145) –, element ce împiedică total convergența spre orice plan transcendent. Există, deci, o moarte care este contrariul vieții, dar există și o moarte în „premisele vieții”, așadar o moarte aflată la baza însăși opoziției dintre viață și moarte. În acest caz, „pulsione de moarte” nu se mai prezintă ca voință de revenire la anorganic, la inanimat, ci constituie un eveniment, o urmă a traumei care nu poate fi trăită, întrucât precedă orice experiență – deci, în cuvintele lui Cioran, este vorba de acel eveniment particular, care a izbit „conștiința” în momentul în care „a căpătat o autonomie de viață”. În realitate, pentru om această presupusă cucerire a conștiinței se referă în mod fundamental la o pierdere primordială, corelabilă cu un eveniment imemorial – ca „păcatul originar” pentru creștini, în filozofia lui Kierkegaard. Omul nu poate face experiența directă a acestei pierderi reale, care nu se lasă tradusă în ideal și, prin urmare, rămâne, în mod paradoxal, insesizabilă și neinteligibilă pentru rațiune. Această pierdere – care pentru Cioran și Kierkegaard constituie un eveniment incognoscibil, ce semnalează imperfecțiunea și limita finitudinii omenești – nu este cauzată de o traumă psihică, ci este rezultatul unei pierderi aflate la originea pulsionii de moarte și, ca atare, nu ar putea fi trăită ca pierdere, întrucât nu privește o experiență traumatică empirică.

În acest sens, după Cioran, efectul pulsionii de moarte postulat de Freud se prezintă în viața psihică sub forma „agoniei durabile din urmă”, care creează o legătură cu „moartea cuprinsă în premisele vieții”:

„Dacă moartea este imanentă în viață, pentru ce conștiința morții face imposibilă viețuirea? La omul normal, viețuirea nu e tulburată, deoarece procesul de intrare în moarte se întâmplă cu totul naiv, prin scăderea intensității vitale. Pentru el nu există decât agonia din urmă, nu o agonie durabilă, legată de premisele vitalului. Într-o perspectivă adâncă, fiecare pas în viață este un pas în moarte, iar amintirea nu este decât un semn de neant. Omul normal, lipsit de înțelegere metafizică, nu are conștiința intrării progresive în moarte, deși nici el, ca nici o ființă, nu scapă acestui destin inexorabil.

Unde conștiința a căpătat o autonomie de viață, revelarea morții devine atât de puternică încât prezența ei distruge orice gest spontan și orice bucurie naivă. Conștiința distruge, atunci când e puternică, orice gen de naivitate, orice elan de bucurie și orice voluptate naturală. Este ceva pervers și infinit decăzut în a avea conștiința morții. Toată poezia naivă a vieții, toate seducțiile și farmecele ei apar vide de orice conținut, precum vide apar toate proiectările finaliste și iluziile teleologice ale omului.” (Cioran 1933: 143).

Ruptura se produce când Realul pulsionii de moarte covârșește scena subiectivității. Această ruptură este „agonia din urmă”. Revelația „imanenței morții în viață”, scrie Cioran, survine, în general, odată cu boala și stările depresive. De fapt, tânărul filosof pune accentul pe atitudinea melancolică, depresivă a vieții, ce tinde să se refuze pe sine, fiindcă îndură greu caracterul neguvernabil al vieții. Acesta este paradoxul „pulsionii de moarte”. Viața tinde să se nimicească pe sine însăși pornind de la propriul impuls. Conform lui Freud, există într-adevăr o tendință de a feri viața de excesul vieții însăși, tendință care, paradoxal, se inversează în distrugerea vieții.

Faptul că la vremea respectivă Cioran era deosebit de interesat de psihanaliză (și mai ales de cartea lui Freud *Das Unbehagen in der Kultur*, publicată în 1930) este atestat, cum am menționat înainte, de articolul „Sensul culturii contemporane”, apărut în numărul din aprilie 1932 al revistei *Azi*:

„Tragicul omului de astăzi – care devine un tragic al culturii contemporane – rezultă din dezbinarea dureroasă între conștiință, cu tendințele ei centrifugale, și tendințele centripetale înspre naivitatea și iraționalitatea vieții. De aici derivă

paradoxul: orientarea conștientă înspre naiv și irațional, paradox care arată că pentru momentul istoric actual nu există salvare.

Adevărul este că omul n-a fost nicicând mai puțin naiv decât azi. Cum ar putea fi altcumva în epoca în care istorismul mai domină și psihanaliza are primatul? Psihanaliza a distrus în mare parte credința în cultură și în progresul ei. În actul creației, care este esențial pentru orice idee sau concepție de cultură, ea descoperă substraturi a căror cunoaștere diminuează entuziasmul pentru ceea ce epocile clasice ale umanității au numit caracterul ideal al culturii.

Nu că în ea însăși psihanaliza ar fi reprobabilă, ea bazându-se pe date reale, dar faptul de a face din orice om un analist, un spectator al lui însuși, o situează într-o poziție cu totul particulară pentru lumea de astăzi. Psihanaliza – nu ca o preocupare pentru specialiști, ci răspândită și cultivată de public – nu putea să apară decât în fazele de decadență ale unei culturi. Dacă psihanaliza a distrus într-o măsură oarecare credința în cultură, nu este mai puțin adevărat că ea însăși este expresia și rezultatul unei plictiseli nelămurite pentru fenomenul culturii.” (Cioran 2012 [1932b]: 224).

Tema plictiselii este prezentă și în „Structura cunoașterii religioase”, publicat în *Revista teologică*, februarie-martie 1932, deci cu o lună înainte de „Sensul culturii contemporane”. Pe deasupra, în acest articol figurează pentru prima oară numele lui Heidegger:

„Martin Heidegger, în a sa *Was ist Metaphysik?*, a arătat cum plictiseala ne revelează existentul ca total, iar groaza, neantul, Søren Kierkegaard vorbind de revelarea existențialului, ca atare, în păcat. Toate acestea dovedesc că faptul experienței subiective, de care este legată intuiția, nu este lipsit de fecunditate, că, dimpotrivă, ceea ce numim marile atitudini sau perspective nu sunt decât sublimări sau obiectivațiuni pe un plan mai intelectualizat al acesteia” (Cioran 2012 [1932c]: 204).

În articolul citat, Cioran surprinde un aspect fundamental în evoluția lui Heidegger. Mai precis a remarcat că, în comparație cu *Ființă și timp*, în *Was ist Metaphysik?* filozoful german a operat o deplasare semnificativă. În *Was ist Metaphysik?* nu se mai discută de moarte, ci de ceva care cu siguranță are de-a face cu moartea, dar care, la fel de sigur, nu se identifică cu ea (Rella 2004: 14-15). Problema a trecut de la moarte la nimic și, cum observă Cioran, totul în „experiența subiectivă” se prezintă de fapt în plictiseală, care – la nivel intuitiv – „ne descoperă existentul ca atare”. Într-adevăr, filozoful scrie în articolul „Melancolia lui Dürer”, apărut în *Calendarul* în iulie 1932:

„Împotriva lui Martin Heidegger, credem că existentul ca atare nu ni-l descoperă plictiseala, ci melancolia, deoarece plictiseala rezultă din condiționări cu totul întâmplătoare și exterioare. Mai mult. Ea este forma vulgară a melancoliei și, ca atare, lipsită de orice productivitate bogată, fiind esențial rezultată din absența ocupației sau din lipsa excitațiilor exterioare.” (Cioran 2012 [1932d]: 244).

Ajunși aici, nu este greu de văzut că „Însemnări despre moarte” atestă nu atât întâlnirea lui Cioran cu *Was ist Metaphysik?*, cât pe cea cu *Ființă și timp* (1927). Cu atât mai mult cu cât în articolul despre Dürer din 1932 filozoful transilvănean nu pare să accepte virajul în gândirea lui Heidegger de la moarte la nimic, ajungând în final la plictiseală. În consonanță cu Freud și în strânsă relație cu „pulsivitatea de moarte”, care în cazul melancoliei se dovedește un impuls nu doar agresiv, distructiv, ci și autodistructiv pentru viață, din cauza încercării de a pune capăt vieții înseși, Cioran consideră că melancolia, mai mult decât plictiseala din care oricum derivă, este „senzația” cea mai productivă și fecundă a „prezenței morții în viață”. Iată ce scrie în „Însemnări despre moarte”:

„Pentru un depresiv, senzația imanenței morții în viață adaugă un plus de intensitate depresiunii și creează o atmosferă de continuă insatisfacție și neliniște, cari nu-și vor găsi echilibrul și pacea niciodată. Prin senzația prezenței morții în structura vitalului se introduce, implicit, un element de neant în ființare. Nu se poate concepe moarte fără neant, deci, nici viață fără un principiu de absolută negativitate. Că neantul este implicat în ideea de moarte o dovedește frica de moarte, care nu este decât teama de neantul în care ne aruncă moartea. Imanența morții în viață este un semn al triumfului final al neantului asupra vieții, dovedind, prin aceasta, că prezența morții nu are alt sens decât să actualizeze progresiv drumul înspre neant.

Sfârșitul și deznodământul imensei tragedii a vieții și, îndeosebi, a omului va dovedi cât de iluzorie este credința în eternitatea vieții și că, totuși, unica împăcare pentru omul istoric este sentimentul naiv al eternității acestei vieți.” (Cioran 1933: 145).

Revenind la Heidegger, am afirmat anterior că, în ce privește elaborarea „imanenței morții în premisele vieții”, decisiv pentru tânărul Cioran nu a fost atât contactul cu *Was ist Metaphysik?*, cât acela cu *Sein und Zeit*. De fapt, cu *Ființă și timp*, Heidegger a propus din nou figura morții în centrul filozofiei sale, fără intenția de a-i reduce scandalul, de a-i risipi povara printr-un silogism teoretic care exaltă forța immanent

eternă a vieții ce nu cunoaște limita traumatică a morții. Și, esențialmente, în „Însemnări despre moarte”, Cioran reproșa majorității covârșitoare a filozofilor faptul că eludaseră problema morții, că o evitaseră transformând-o în întrebare, că nu o trăiseră ca pe ceva real, absolut.

La ani distanță, într-un interviu acordat în 1985 Alinei Diaconu, Cioran – poate amintindu-și de articolul din tinerețe „Sensul culturii contemporane” – se va exprima și mai explicit în legătură cu Freud și psihanaliza, afirmând că psihanaliza îl interesează ca fenomen cultural, nu ca terapie, și că singura carte de Freud cu adevărat fundamentală în viața lui este *Angoasă în civilizație* (Diaconu 2019). Așadar, și în acest ultim interviu Cioran revine asupra cărții lui Freud care îl marcase în tinerețe, chiar acea carte în care psihanalistul vorbea despre moartea înscrisă în viața însăși, despre lupta inevitabilă și despre costurile renunțării, despre vinovăție și împlânzirea pulsionilor, despre sublimare și limitele ei, despre caracterul precar al oricărei culturi și identități.

În aproape toate interviurile sale, Cioran a afirmat că în perioada când își scria prima carte, *Pe culmile disperării*, ideea lui despre moarte era o obsesie dominantă, pe care o percepea zi și noapte ca pe o prezență apăsătoare, un nucleu de realitate în sens aproape patologic. Cioran mărturisește că a conviețuit mereu cu ideea morții. Consideră că numai forța scrierii a înăbușit în el dorința de sinucidere. Din acest punct de vedere, întrebarea ridicată de Cioran trebuie cercetată în manieră mai pertinentă în raportul pulsional întreținut de subiect cu actul scrierii. Pentru Cioran, scrisul nu a reprezentat doar un instrument de eliberare, ca să nu-și piardă mințile, cum a afirmat începând din 1932 în articolele din tinerețe, ci o modalitate de tratare a Realului, a morții în viață și a ororii anxioase apărute în dimensiunea crudă a inconsistenței, a non-sensului, a pieirii Celuilalt și a subiectului însuși (Lacan 1982: 96).

În consecință, pregătirea pentru o înfruntare radicală cu „imaneța morții în viață” înseamnă pentru Cioran o înfruntare cu abisul deschis de Freud, cu activitatea silențioasă a „pulsunii de moarte”, cu neantizarea ființei, cu experiența alienantă a inconștientului în cele mai nemiloase forme melancolice și violente ale sale, nu doar în sens individual, ci în primul rând în sfera socială. Și, împreună cu Freud, Cioran și-a dat seama că ceva în civilizație se fisura și urma să se rupă definitiv.

Din această perspectivă, Cioran radicalizează problema umană, îl interpelează pe om în legătură cu suferința, cu angoasa, cu strategiile de apărare, cu mecanismele lui de imunizare, punându-ne în fața a ceea ce nu putem ocoli sau reduce la tăcere. Apropiindu-și elaborarea teoretică de tema freudiană a „pulsunii de moarte”, Cioran nu a ajuns, deci, la o cunoaștere definitivă și consolatoare, ci s-a măsurat în primul rând cu enigma omului, cu jocul alienant al diferenței și cu aspectele pulsionale, care trimit la neînțelegerea și la gâlceava lui Eros cu Thanatos, la ireductibilitatea inconstientului, cu alte cuvinte la tot ce se sustrage, în termeni obiectivi, cunoașterii.

Dacă cele scrise de Freud în *Angoasă în civilizație* sunt profetice din multe privințe, la rândul său, din Franța, Cioran își va rosti profecția despre viitorul psihanalizei:

„Psihanaliza va fi într-o bună zi total discreditată, nu-i nici o îndoială; ceea ce nu înseamnă că nu-mi va fi distrus ultimele urme de naivitate. După ea, nu vom mai putea fi niciodată *inocenți*.” (Cioran 2016: 245-246).

BIBLIOGRAFIE

- Brătescu, G., 1994, *Freud și psihanaliza în România*, București, Editura Humanitas.
- Cioran, E., 1933, „Însemnări despre moarte”, în *Gândirea*, XIII, nr. 4, pp. 142-143.
- Cioran, E., 1936, *Schimbarea la față a României*, București, Editura Vremea.
- Cioran, E., 2012 [1932a], „Formele perimate”, în E. Cioran 2012: 189-192.
- Cioran, E., 2012 [1932b], „Sensul culturii contemporane”, în E. Cioran 2012: 217-233.
- Cioran, E., 2012 [1932c], „Structura cunoașterii religioase”, în E. Cioran 2012: 200-206.
- Cioran, E., 2012 [1932d], „Melancolia lui Dührer”, în E. Cioran 2012: 242-245.
- Cioran, E., 2012 [1933], „Între spiritual și politic”, în E. Cioran 2012: 329-332.
- Cioran, E., 2012, *Opere II, Publicistică. Manuscrise. Corespondență*, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă.
- Cioran, E., 2016 (ediția digitală), *Caiete. 1957–1972*, București, Editura Humanitas.
- Diaconu, A., 2019, *Dragă Cioran: cronică unei prietenii*, București, Editura ICR.
- Eliade, M., 1991, *Memorii*, București, Editura Humanitas.
- Freud, S., 1930, *Das Unbehagen in der Kultur*, Viena, Editura Internationaler Psychoanalytischer.
- Heidegger, M., 1929, *Was ist Metaphysik?*, Bonn, Editura Friedrich Cohen.
- Heidegger, M., 2002, *Ființă și timp*, București, Editura Humanitas.
- Ionescu, N., 1990, *Roza vînturilor*, București, Editura Roza Vînturilor.
- Lacan, J., 1982, *Radiofonia Televisione*, Torino, Editura Einaudi.

Rella, F., 2004, *Pensare e cantare la morte. Baudelaire Valéry Rilke*, Torino, Editura Aragno.

Robert, M., 1967, *Sur le papier*, Paris, Editura Grasset.

Robert, M., 1969, *Seul comme Franz Kafka*, Paris, Editura Calmann-Lévy.

Robert, M., 1974, *D'Œdipe à Moïse: Freud et la conscience juive*, Paris, Editura Calmann-Lévy.